
Inhoud

HOOFDSTUK 1

Anatomie van de leegte 7

HOOFDSTUK 2

Het verborgen kind in M.J. Langeveld 31

HOOFDSTUK 3

Reis door het land van lilliputters en reuzen 59

HOOFDSTUK 4

De lange aanloop tot de kortste weg 95

HOOFDSTUK 5

Alles wat vliegt komt uit een ei 119

HOOFDSTUK 6

Hoe Langeveld werd wie hij was 135

HOOFDSTUK 7

Opmars door de instituties 157

HOOFDSTUK 8

Hoogleraar in oorlogstijd 179

HOOFDSTUK 9

Pedagogiek als verzet 207

HOOFDSTUK 10

Tussen scherts en woede 221

HOOFDSTUK II	
Wal, schip, jeugd en massa	249
HOOFDSTUK 12	
Ontmoetingen met de wijzen	265
HOOFDSTUK 13	
Het Pedagogisch Instituut	295
HOOFDSTUK 14	
Het papieren paradigma	321
HOOFDSTUK 15	
Uit en thuis bij Langeveld	339
HOOFDSTUK 16	
Kroniek van een aangekondigd afscheid	357
HOOFDSTUK 17	
Exit ghost	387
HOOFDSTUK 18	
Anatomie van het gemis	399
Nawoord	405
Noten	409
Bibliografie M.J. Langeveld	437
Het kasboek van de biograaf	471
Personenregister	477

Anatomie van de leegte

Sommige gesprekken herinner ik me als behoedzame, voorzichtige concentrische bewegingen in de ruimte, als een achtervolging in slow motion, een spel van ontwijkende vragen en ontwijkende antwoorden, alsof we in cirkels rond een onzichtbare bron trokken, een zwart gat waarin je dreigde te verdwijnen. Het was alsof tussen ons een obstakel stond dat je niet anders kunt omschrijven dan als *massieve afwezigheid*: een persoon die er niet was maar in zijn niet-zijn onontkoombaar leek en tegelijk onbenaderbaar. Anderen hadden zich losgemaakt uit die dwingende betovering en keken terug op een periode uit hun leven die ontstellend ver in het verleden leek te liggen. Dat wat hen ooit had gebonden was uit elkaar gevallen en met een mengeling van weemoed en verbittering herinnerden ze zich de namen van hen die ooit deel hadden uitgemaakt van dat exclusieve universum, waarvan de brokstukken zich nu met een reusachtige snelheid van elkaar af bewogen, ook al woonden ze soms nog altijd op steenworp afstand van elkaar. Zo leek het dan bijna alsof we in het luchtledige praatten, zonder aanknopingspunten, zonder vaste bodem, in een ruimte waaruit de betekenis was ontsnapt, als de lucht uit een ballon.

Aarzelingen, twijfels, omtrekkende bewegingen: toen ik aan deze biografie begon, zonder vooropgezet plan, had ik niet meer dan een vage notie van de persoon over wie ik zou schrijven. Ik had sommige van zijn boeken gelezen en verschillende van zijn artikelen, maar wist niet wat ik ermee aan moest. Ik stelde me een hooggebergte voor dat nog altijd betreden kan worden, als je maar wil. Een hooggebergte dat ooit, vele jaren geleden, deel uitmaakte van een drassig laagland dat de meeste tijd onder water stond. Maar enorme krachten duwden toen de bodem omhoog, en uit de plakkerige Hollandse klei en het brokkelige leem vormde zich het leisteen waaruit de kloeke werken zijn gehouwen die nog steeds de kern van de Nederlandse fenomenologie uitmaken, ook al is die beweging zelf op de achtergrond geraakt en deel van het landschap geworden dat we achter ons hebben gelaten.

Het zijn grote, geelgrijze en donkerblauwe, enigszins vormeloze volumes, van buiten ondoordringbaar maar vanbinnen verrassend zacht, poreus, wasachtig. Neem zo'n werk ter hand, open het op een willekeurige plaats als een geoloog op zoek naar sporen in de tijd, en je ontwaart een onverwachte bron van vloeiend, bijna doorzichtig vertoog.

Door de taal in die boeken als een vloed te begrijpen, valt enerzijds op hoe helder het is, hoe gelijkmatig zinnen op elkaar volgen, hoe vloeiend de vrijwel onstuitbare woordenstroom is. Men zei daadwerkelijk van de schrijver dat zijn spreken op een 'spraakwaterval' leek. Tegelijk wordt duidelijk dat zijn schrijven en misschien ook zijn spreken ongrijpbaar is, dat de inhoud aan de lezer ontsnapt, dat de taal in al haar doorzichtigheid leeg voorkomt, bijna hol. De tekst lijkt in een trage maalstroom om reusachtige begrippen te cirkelen die als rotsblokken boven de vloed uitsteken en weerstand bieden aan de druk; de woorden draaien er omheen en raken in elkaar verstrikt. In lange slierten drijven ze ten slotte voorbij, als zeewier.

Wie was de auteur van dat imposante oeuvre, naamgever van een instituut dat in niets meer aan hem herinnert, de grote Utrechtse pedagoog wiens naam in iedere uithoek van de wereld heeft geklonken, schrijver, in het bijzonder, van *Beknopte theoretische paedagogiek*, een boek dat als levend kunstwerk, druk na druk, niet alleen een hele naoorlogse generatie studenten pedagogiek en onderwijzers, maar ook de loopbaan van de schrijver zelf heeft begeleid – ja, wie was M.J. Langeveld?

Ik begon mensen te interviewen die hem hadden gekend. Ik werd vriendelijk ontvangen, van koffie of thee voorzien. Een beleefde glimlach. Het doel van mijn bezoek? Als ik dan vertelde over mijn intentie om een biografie van Langeveld te schrijven, werd er welwillend geknikt. Sommigen zeiden spontaan: hij verdient het. Met eerbied spraken ze over zijn werk, dat groots was, in omvang en in reikwijdte. Hij was een monument in de Nederlandse pedagogiek, *larger than life*. Maar waarom was er dan nog nooit een biografie over hem geschreven, vroeg ik mij af.

'Ik heb Langeveld goed gekend,' schreef iemand mij in een e-mail, 'evenals zijn echtgenote. Hij zag mij als zijn toekomstige biograaf. Ik ben dat echter nooit geworden. In die tijd (de jaren zeventig) heeft hij mij veel materiaal toegestuurd en heb ik veelvuldig met hem gesproken. Veel van dat materiaal heb ik nog. Vooral boeken en commentaren. Maar ook veel correspondentie van de zijde van zijn internationale confraters. Ik wil graag meewerken aan je project. Het zal voor jou wel een reis naar Zuid-Limburg inhouden, want daar woon ik sinds een aantal jaren. Tenzij je genoegen neemt met een

terloops gesprek, zonder bijkomend materiaal, op een moment dat ik toch toevallig in de Utrechtse regio ben. *It's up to you!*'

Ik besloot de schrijver op te zoeken en trof hem op een vrijdagochtend, midden in december, in een tot woonhuis omgebouwde voormalige school. We zaten tegenover elkaar, een winterzon scheen naar binnen; op tafel lag de erfenis die Langeveld had achtergelaten: een verzameling door hemzelf geselecteerde fragmenten uit zijn correspondentie. Het was een ontroerende en in zekere zin ook beslissende gebeurtenis waar ik deelgenoot van werd.

Ton Klinkers leerde Langeveld kennen in 1977, in de nadagen van diens carrière, toen hij zelf nog student was en een interview met hem zou afnemen. Uit dat contact groeide een langzaam steeds inniger wordende relatie. Hij zou op Langeveld promoveren, op zijn biografie. De dissertatie zou over zijn denken gaan, zijn theoretische interesses, zijn leven, en zijn levenswerk, de pedagogiek. Langeveld deed hem suggesties aan de hand: daar op te letten, die boeken te lezen, vooral ook dat niet te vergeten. Regelmatig kwamen ze bij elkaar om over het werk van Langeveld te praten, die dan tegelijk in eerste en tweede persoon aanwezig was. Vaak schonk hij zijn toekomstig biograaf brieven of andere persoonlijke dingen, zoals schriftjes met aantekeningen uit zijn studententijd en andere curiosa, en zo kreeg de oude man beetje bij beetje de jonge man in zijn greep. Hij werd leermeester en vaderfiguur ineen, maar dan wel een veeleisende en dwingende vader aan wie geen ontsnappen mogelijk was. 'Ik stond klem,' zei Ton.

In de jaren dat hij Langevelds beoogd biograaf was, verhuisde Ton Klinkers van Utrecht naar Bunnik en vandaar naar Baarn en toen weer terug naar Utrecht. Omtrekkende bewegingen rond Bilthoven, waar Langeveld woonde. Maar Klinkers was geen Eckermann en Langeveld geen Goethe en het boek vorderde niet. De hoofdstukken over de langeveldse pedagogiek waren niet te onderscheiden van wat Langeveld zelf had geschreven. In lange passages waarin het hele pedagogische systeem onder woorden moest worden gebracht, was Langeveld in iedere zin vertegenwoordigd en toch niet. Het bleek ondoenlijk om het systeem-Langeveld te reproduceren en er tegelijkertijd commentaar op te geven. Een vorm waarin geautoriseerde biografie en intellectuele ontwikkeling in een omvattende, kritische en definitieve studie zouden samenkomen bleek niet te bestaan, of als die wel bestond, dan paste Langeveld daar niet in.

Ondertussen was Langeveld de 75 genaderd; hij kreeg haast. Zijn brieven werden dwingender en ook nam het tempo toe. Wat als een intellectuele uitwisseling was begonnen, werd een eenzijdige stroom van briefjes en notities, soms niet meer dan een losse opmerking op een afgescheurd stukje

papier, een kattedelletje bij een stukje in de krant, een inval. Hoe vaker Langeveld hem schreef, hoe duidelijker het Ton werd dat de biografie er niet zou komen. In de zomer van 1981 besloot hij Langeveld een brief te schrijven om hem te laten weten dat hij van het plan zou afzien. Het zou een definitief afscheid worden, een echec, maar ook een afrekening.

We hadden al bijna twee uur met elkaar gesproken toen Ton de brief tevoorschijn haalde, openvouwde en van begin tot einde aan mij voorlas. Bij sommige passages onderbrak hij zichzelf om commentaar te geven en een enkele keer barstte hij in lachen uit om de toon die hem nu, dertig jaar later, komisch aandeed. Maar de emoties waren na al die jaren nog niet verflauwd.¹

10 juli 1981

Zeer gewaardeerde Prof. Langeveld

U weet dat ik in het verleden meerdere malen aandacht heb besteed aan plannen voor een dissertatie over Langeveld. U heeft er ook meer dan eens op aangedrongen. Het is nooit tot een goede aanzet voor een dissertatie gekomen omdat het mij ontbreekt aan tijd en gelegenheid.

Langzamerhand wordt het tijd dat ik u vertel dat er nog een andere reden was waarom ik weinig haast maakte met een dissertatie over Langeveld. Die reden is nogal complex van aard en hangt sterk samen met een nogal diepgaande emotie mijnerzijds. Ik zal niettemin trachten u deze complexiteit uiteen te zetten.

In al onze persoonlijke contacten merk ik steeds weer dat ik van uw zijde een groot vertrouwen geniet. De wijze waarop u mij uw persoonlijke zaken toevertrouwt is daarvan een illustratie. Datzelfde spreekt uit het feit dat u mij archiefmateriaal verstrekt. Uit dit alles maak ik op dat u iets in mij ziet. Dat streelt niet alleen mijn ijdelheid, maar het zorgt ook, althans bij mij, voor een gevoel van persoonlijke verbondenheid. Aan de ene kant is dat een soort vader-kindverbondenheid, aan de andere kant een soort verbondenheid zoals die geldt in een relatie tussen meester en leerling. Beiden soorten van verbondenheid komen op hetzelfde neer: een ervaring van gezag, vertrouwen en aanvaarding.

Zonder dat ik het wist heeft dit mij parten gespeeld. Meer dan een jaar geleden schreef ik namelijk een brief aan Van Praag over Lugano en enkele andere zaken. In deze brief stond niets dat ook maar in enigerlei wijze in verband stond met Langeveld. Van Praag heeft later laten zien dat Langeveld wel degelijk een rol speelde in een van de aspecten die ik in de brief uiteenzette. Het was namelijk zo dat ik een soort van geëngageerde belangstelling had voor Van Praags omgang met min of meer

mystieke zaken. Ik legde hem in nieuwsgierige afwachting het volgende voor:

‘Ik heb de uitstekende gewoonte om ’s avonds voor het slapen gaan de dag te overdenken. Ik ga dan na wat ik gedaan heb, wat ik had kunnen doen enzovoorts. Sinds een jaar of twee kamp ik echter met een probleem dat tijdens deze avondlijke expedities één en hetzelfde beeld steeds terugkeert, en de orde komt verstoren. Voor zo ver ik heb kunnen nagaan is het beeld niet gebonden aan specifieke associaties. ’t Is er gewoon, en regelmatig duikt het op. Ik kan het beeld op elk moment oproepen. Het verschijnt dan ook, maar het ontbreekt dan aan het begeleidend gevoel dat optreedt als het beeld spontaan op de voorgrond treedt. Aan het begin zie ik mezelf staan, dat wil zeggen, ik zie niet mijn afbeelding, maar ik zie een persoon, of beter nog een gestalte. Over deze gestalte bestaat geen twijfel voor wat betreft de identiteit: het is evident dat ik het ben. Wat aan de gestalte van normale proporties is, ontbreekt het in dit beeld ervan aan ruimtelijk voorstelling. Dat wil zeggen, het lijkt wel of de gestalte in een ruimteloze situatie is. Het ontbreekt aan ruimtelijkheid en dus kan de gestalte geen proporties kennen. Er moet dus een niet op te merken ruimtelijk oriëntatiepunt zijn. Maar plotseling gebeurt er iets met die gestalte. Ze wordt steeds kleiner, terwijl ze steeds meer wordt opgenomen in de ruimtelijke context. Het lijkt wel of er een uitgaande beweging plaatsvindt, waarbij de ruimtelijkheid van de gestalte wegvloeit in de ruimtelijkheid van de omgeving. De gestalte wordt nietig en is nog maar een stip. Die stip bevindt zich dan in een grote rechthoekige zaal. De zaal is verder leeg, maar ik weet dat in de lengterichting van de zaal langs beide kanten mensen zitten. De mensen zwijgen en hebben hun blik strak gericht op de gestalte in het midden. In de zaal zit achter een grote tafel een figuur. Er is een enorme afstand tussen deze figuur en de gestalte in de zaal. Deze figuur is ook enigszins nietig, maar het verschil tussen deze figuur en de gestalte is dat de figuur achter de tafel gezag uitstraalt. Deze figuur speelt in mijn ervaring de rol van rechter. Ik voel dat er over mij een oordeel uitgesproken gaat worden. Alhoewel ik mij in de verdediging gedrongen voel, ben ik er van tijd tot tijd van overtuigd dat het oordeel geen veroordeling insluit. Er is alleen sprake van gezagsuitoefening, maar dan met een rationele achtergrond. Ik ken geen vrees voor oordelen die mogelijk uitgesproken zullen worden.’

Van Praag liet mij weten dat die rechter niemand meer of minder moet zijn dan ene M.J. Langeveld. In het licht daarvan kon hij ook verklaren waarom ik intuïtief wist dat ik geen vrees hoefde te hebben voor het

eventuele oordeel. Nu neem ik niet alle dingen die Van Praag zegt steeds even serieus. Ik weet ook niet of zijn interpretatie waarde heeft. Hoe dan ook, hij is er wel in geslaagd mij duidelijk te maken zonder dat ik hem daarom gevraagd had, op welke wijze mijn ervaring tot u emotioneel gestalte heeft gekregen. Hij heeft in feite de gezags-vertrouwensverhouding uitstekend weergegeven.

Ik schrijf u dit alles natuurlijk niet zo maar. Het hangt allemaal samen met die complexe reden waarom ik tot nu toe zo weinig haast heb gemaakt met mijn dissertatieplannen. Ik vind namelijk dat een dissertatie niets onbesproken moet laten. Dat geldt zeker voor een dissertatie die zich bepaalt tot een persoon en zijn werk. Ook in uw geval zijn levensomstandigheden en arbeidsprestaties sterk met elkaar vervlochten. Ik denk bijvoorbeeld dat u tot een heel andere ontwikkeling zou zijn gekomen als niet Kohnstamm in uw leven zou zijn geweest. Ten aanzien van die volledigheid, die naar mijn oordeel in een dissertatie betracht zou moeten worden, geldt in dit opzicht dat ik sommige levensomstandigheden, en vooral die, welke, als ik moet afgaan op geruchten, enigszins omstreden zijn, niet geheel onbelangrijk vind. Tevens vind ik – ik hoop dat u mij dat niet euvel zult duiden – dat er in de veelheid van publicaties enkele geschriften zijn die niet echt van grote importantie zijn. Dat wil zeggen, ze hangen niet direct samen met wat u aan briljante dingen hebt voortgebracht. Bij dit alles komt nog dat u een tijdlang zo hebt aangedrongen op een dissertatie over Langeveld dat ik, om even een beeldspraak te gebruiken, de indruk kreeg dat u bezig was de stenen aan te reiken voor het standbeeld dat ik moest bouwen.²

Het opgeroepen beeld is een moeilijk te missen metafoor voor de situatie waarin de biograaf-promovendus zich bevindt. De leerling kiest zijn leermeester als onderwerp van studie, of misschien is het wel omgekeerd en kiest de leermeester de leerling om over hem te schrijven. In ieder geval is het een studie die aan de leermeester zal worden aangeboden, waarna hij er zijn oordeel over zal vellen.³ Vanuit intellectueel oogpunt een onzuivere situatie en vanuit menselijk oogpunt een dramatische vergissing. Van Praag had gelijk toen hij in die op een angstdroombeeld gelijkende voorstelling Langeveld identificeerde met de rechter en in de briefschrijver de gestalte herkende die zich verdedigen moest.

Ook de grote rechthoekige ruimte waar rechter en verdachte elkaar ontmoetten kan met zekerheid worden geduïd. Iedereen die bekend is met het Academiegebouw van de Universiteit Utrecht aan het Domplein zal hierin

de Senaatszaal herkennen waar promotieplechtigheden plaatsvinden. Het gezag zit achter een hoefijzervormige tafel en kijkt de promovendus zwijgend aan. De muren van de Senaatszaal zijn volgehangen met portretten van bestuurders die de gezamenlijk academische autoriteit representeren en de promovendus moet aan het slot van zijn verdediging daadwerkelijk voor de hoogleraar aantreden om het oordeel aan te horen: geslaagd of niet.

Het perspectief van een schrijver in die situatie is door Ton Klankers gekarakteriseerd als een verdwijnpunt. Een treffende metafoer, want er is letterlijk geen plaats voor hem in die met autoriteit geladen ruimte. De schrijvende gestalte wordt steeds kleiner en ten slotte vloeit de ruimtelijkheid weg van de omgeving, die leeg wordt, inhoudsloos. De promovendus is vol goede moed begonnen met schrijven maar het zweet breekt hem uit en nu zit hij als verlamd achter zijn tafel en langzaam stukt het vertoog.⁴

Aan het eind van zijn leven gekomen moet Langeveld constateren dat zijn wereld in onbruik is geraakt. Veel van zijn vrienden en collega's zijn dood of hebben zich sinds lang teruggetrokken uit het academische milieu en zijn opgevolgd door mensen die hij niet kent en niet begrijpt. Ze hebben omarmd wat hij verafschuwt en verkwanseld wat hij liefheeft en van de pedagogiek een broodwinning gemaakt, of erger: een object van studie.

Ja, heel de pedagogiek lijkt zich in de jaren zeventig van hem te vervreemden, en dat stemt Langeveld bitter. De blijken van erkenning en waardering die waarachtig niet ontbreken en waaraan hij zich op bijna aandoenlijke wijze vastklampt, kunnen niet verhullen dat een tijdperk op zijn einde is gekomen. Als hij in 1972 afscheid neemt van de universiteit krijgt hij van zijn instituut een comfortabele stoel cadeau, een geste die niet wordt begrepen of niet wordt aanvaard, want in plaats van achterover te leunen om het werk aan anderen over te laten, blijft Langeveld vanuit zijn leunstoel in zijn huis in Bilthoven de wereld professeren, en onderwijl wordt zijn leerstoel aan het instituut stap voor stap ontmanteld. De pedagogen worden gescheiden van de ontwikkelingspsychologen en daarna opgesplitst in twee machteloze groepen die langzaam maar onafwendbaar op het einde afstevenen.

Langeveld verschijnt bij tijd en wijle op het instituut om te waarschuwen tegen die afbrokkeling van zijn imperium waaraan hij zijn leven lang met zoveel toewijding heeft gewerkt maar dat toch nog altijd pas aan het begin van zijn ontwikkeling staat. Maar het is tevergeefs. En hij lijkt zich dat te realiseren, en tegelijk ook niet, als hij over zichzelf in de derde persoon enkelvoud schrijft, alsof hij zijn eigen biograaf is geworden en vanuit het perspectief

van de toekomst terugkijkt op het heden in de hoop de loop van de geschiedenis te kunnen keren voor het te laat is:

Langeveld placht nogal eens te zeggen: De pedagogiek is de basis van alles. Ze maakt het leven tot mensenleven, ze maakt de diertjes tot mensen... als ze 't goed doet en de kans krijgt... En andere wetenschappen, filosofieën, geloof, techniek en wat je nog meer wilt, worden nu pas mogelijk. Ze maken alleen met maatschappij en troep de opvoeding maar moeilijker. Toch kan er helemaal niets als de opvoeding niet eerst plaatsvindt en in alle naïviteit, domheid, o-zo koppigheid toch iets tot stand brengt dat mensen maakt... En wat dat is: dat maken en die mensen, daarover heeft de pedagogiek het. Dan volgt het andere... waaruit de pedagogiek eventueel wel wat of velerlei leert maar ze kan het niet eenvoudig overnemen. Zij moet het eerst beoordelen.⁵

Maar de geschiedenis was onverbiddeijk en niet van plan het oordeel van de pedagogen af te wachten. Reorganisaties in de jaren tachtig richtten een slachting aan onder het volk van Langeveld. In 1999, tien jaar na zijn dood, zou ook het laatste restje langeveldiana aan de universiteit verdwijnen toen de leerstoel 'grondslagen van de pedagogiek' werd opgeheven. 'Dat is dan het einde van de eeuw van het kind,' moet in de universiteitsraad bij die gelegenheid met gevoel voor understatement zijn opgemerkt.⁶

In de manier waarop Langeveld zich tot zijn laatste snik tegen de teloorgang van 'zijn pedagogiek' heeft verzet is de tragiek te herkennen van iemand die zich niet wil neerleggen bij het onvermijdelijke. Het is een pijnlijke gewaarwording voor wie het moet gadeslaan, iets waaraan men misschien liever niet te veel wil worden herinnerd. Toch is het niet die geschiedenis die we traumatisch moeten noemen, maar de geruisloze en onverbiddeijk wijze waarop in de jaren negentig het 'Instituut Langeveld' uit de universiteit zou worden gedreven, en met dat instituut ook de hele 'Utrechtse School' (waarvan Langeveld een van de belangrijkste vertegenwoordigers was), of wat er van het eens zo roemrijke instituut over was.

'Een veelbelovende onderzoekstraditie werd gemarginaliseerd,' schrijft Bas Levering, die nog met Langeveld heeft samengewerkt, terugblikkend op deze periode. De vraag hoe dat heeft kunnen gebeuren komt later aan de orde, hier stel ik slechts vast dat de omwenteling van perspectieven in de wetenschap door velen als een kleine kuhnse paradigmawisseling werd beleefd.⁷ En zoals iedere revolutie zijn eigen winnaars en verliezers kent, zo ook kent de geschiedenis van de Utrechtse School haar ijkpunten, haar helden en anti-

helden en zijn chroniqueurs die met elkaar wedijveren over de vraag wanneer, met de dood van wie, haar bestaan eindigde.

De afwachtende en terughoudende houding van sommigen van mijn respondenten, zo werd ik mij allengs steeds meer bewust, had net zoveel met de marginalisering van hun eigen geschiedenis te maken als met die van Langeveld. Aan de naam Langeveld zijn moeilijk grijpbare maar ontegenzeggelijk ambigue emoties verbonden, gevoelens die op teleurstelling wijzen, maar ook op een gemis. Velen met wie ik sprak hadden de school van Langeveld zelf doorlopen, soms al vanaf de kweekschool. Ze herinnerden zich nog goed het instituut op de Trans en de grote collegezaal aan Achter de Dom, de lange lijsten met boeken die ze moesten lezen en waarvan nog slechts enkelen titels wisten te noemen, de zittingen bij Langeveld thuis voor een mondeling tentamen dat als een masterclass in welbespraaktheid een overweldigende indruk op hen had gemaakt, ook als ze achteraf geen idee meer hadden waarover het gesprek gegaan was. De langeveldse wereld was een *lost paradise* waarvan de overblijfselen vaak nog altijd op zolders lagen in de vorm van zorgvuldig bewaarde getuigbriefjes van tentamens en allang vergeelde collegedictaten ‘paedagogische psychologie’.

Ze waren student geweest in de jaren zestig en zeventig, ze hadden geluisterd naar de colleges die ze vrijwel zonder uitzondering als ‘meeslepend’ hadden ervaren, ze hadden de kleine magiër Buytendijk horen spreken die ze zelden hadden begrepen maar van wie een machtig idee leek uit te gaan, en de streng-ironische Linschoten die naderhand van zijn geloof leek te zijn gevallen. Ze hadden meegemaakt hoe Langeveld uitviel naar studenten die het waagden door zijn colleges heen te praten. ‘Als u geen interesse hebt in de opvoeding, gaat u dan sociologie, culturele antropologie of desnoods kunstgeschiedenis studeren, maar geen *pedagogiek!*’ beet hij hen toe. In een collegedictaat dat ik ter inzage kreeg, zag ik op een los vel papier deze zin drie keer onder elkaar staan: ‘Ik mag niet praten tijdens het college.’ Strafwerk! Maar misschien was het een grap?

Na afloop van het college trad Langeveld van de kathedreer en liep hij naar de uitgang om iedereen afzonderlijk even de hand te schudden en in de ogen te kijken. Dat was in 1970, twee jaar voor zijn emeritaat, toen er al meer dan tweehonderd studenten pedagogiek studeerden. En soms, misschien alleen bij kleinere groepen, ging hij tussen de studenten in zitten, op een tafeltje, om te vertellen, als was hij een van hen.

Sommigen werden daardoor gegrepen en werden gevraagd om student-assistent te worden in de pedagogische praktijk waar de scepter al decennia